

ВОЛЬНІСТЬ ЯК «ЗРАЗКОВА ІДЕЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Автор исследует процесс формирования «образцовой идеи» правосознания украинского народа. В статье доказывается, что ключевым понятием украинского правосознания стало понятие «вольность». Анализ этимологии этого понятия, его контекстуального употребления в юридических документах, сравнение смысловых нюансов понятий «вольность» и «свобода» делает возможным вывод о формировании «образцовой идеи» правосознания как идеализации состояния свободы от государства.

Ключевые слова: вольность, правосознание, свобода, право.

The author investigates the constructive process of the «perfect idea» of Ukrainian people's legal awareness. This article proves that definition «volnost» became the key definition of the Ukrainian legal awareness. Analysis of this definition, its contextual usage in legal documents, comparison of peculiarities of the definitions «volnost» and «freedom» makes it possible to form «perfect idea» legal awareness as independence of freedom from the state.

Keywords: volnost, legal awareness, freedom, law.

Протягом останніх років проблема специфіки правової свідомості українського народу перебуває в центрі уваги філософсько-правових та історико-правових досліджень в Україні. Актуальність вказаної теми зумовлена тим, що вітчизняне суспільство відчуло на собі вплив парадигмальної кризи світового життєвого ладу. Ця криза характеризується дослідниками як «криза засновків» (М. Рокар) або «базових цінностей світобудови» (О. Тоффлер), «глобальною кризою ідентичності» (С. Хантінгтон). Трансформації «цивілізаційного життєвого ладу» привели до необхідності пошуку адекватних шляхів адаптації українського суспільства до світового досвіду, в тому числі – і досвіду правових технологій. Дослідження унікальних рис правової свідомості українського народу виступає в ролі своєрідної «генетичної проби» для проведення осучаснення правової системи держави та запобігання неорганічній соціально-правовій модернізації. Саме тому зростає роль досліджень, які присвячені вивченню специфіки національної правосвідомості як частки загальної системи соціальної ментальності.

Національна специфіка правосвідомості стала головною темою монографій Ю. М. Оборотова «Традиції та оновлення в правовій сфері», П. Г. Радька «Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть» [8], колективної монографії за загальною редакцією Ю. Римаренка «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка» [10], циклу статей А. Г. Хабібуліна та Р. А. Рахімова «Державна ідентичність як елемент правового статусу особистості».

Типовими для означених робіт є дві теми: 1) розвиток правової свідомості українців під впливом політико-правової думки Речі Посполитої, Російської та

Австрійської імперії та 2) синтез західних теорій у вітчизняних політико-правових концепціях.

Дослідження специфіки національної правосвідомості розглядалось поза межами проблеми національної ідентичності. Названі роботи наголошують на приналежності української політико-правової думки до загальних тенденцій правового розвитку європейських країн, а не на її унікальних рисах. Таким чином, вказані дослідження скоріше орієнтовані на пошук європейської ідентичності в українській політико-правовій та філософсько-правовій думці, а не виокремлення власне національної ідентичності.

У середині XIX століття П. Д. Юркевич, досліджуючи природу права, зауважив, що в праві є три головні елементи: національний, історичний і раціональний [15, с. 236]. Радянська і пострадянська наукова література із соціальної філософії та філософії права приділяла увагу останнім двом елементам, уникаючи розгляду першого.

Безумовно, національність не може бути джерелом права, учення історичної школи Г. Гуго – «помилка, наслідком якої став апофеоз національності в політико-правових і філософсько-правових концепціях XIX – початку XX століття» [15, с. 240]. Але аналіз системи цінностей та традиційного ставлення народу до державних інституцій може показати, чи адекватно нація у своєму суб'єктивному погляді відобразила об'єктивну ідею права. В історичній практиці народи за збігом обставин натрапляють на такі інституції, які виявляються цілком раціональними і які теоретично неможливо знайти. За висловом П. Д. Юркевича, «риси народного генія диктують народові кодекс позитивного права і надають законодавству особливого національного характеру» [15, с. 232]. Згодом ці унікальні інституції набувають ознак символів, із якими ототожнюють себе представники нації. Унікальні елементи правової системи, концепції, категорії перетворюються на «позитивне» визначення національної ідеї.

На думку Ентоні Сміта, національна ідентичність – аналітичне поняття [12, с. 24], яке може бути розкрито через «зразкову ідею». «Зразкова ідея» кристалізує в собі розуміння цінностей, сенси національних символів, міфів, традиції. Вона реалізується в конкретних формулах позитивного права, які не дублюються позитивним правом в інших народів. Так само як будь-яка група набуває власної ідентичності через історію, яку вона не ділить ні з ким [18, с. 203], так нація набуває своєї ідентичності через «зразкову ідею», відображену в позитивному праві. Тому не пошук спільних рис вітчизняної і світової думки в українській філософсько-правовій спадщині, а її унікальних елементів дає можливість визначити «зразкову ідею».

Дослідники історії права стверджують, що чим менше віку має народ, тим сильніше відбивається на його позитивному праві характер його історії і тим сильніше «зразкова ідея» відображає реакцію народу на події недавнього минулого й оточення. Через рефлексію власного історичного досвіду відбувається усвідомлення національної ідеї і загальних принципів права, які втілені у вітчизняній соціальній практиці. Українська нація належить до когорти молодих європейських націй, і тому національна ідея зосереджена на переживанні історичного минулого, а організація

правових і державницьких інституцій більше нагадує спробу побудови національної ідентичності «за аналогією» – через пошук європейськості знайти українськість.

Розгляд особливостей української історії не є предметом цієї статті, але слід зазначити, що усвідомлення національної самобутності українців відбулось на тлі майже столітнього безперервного стану війни на теренах України у XVII столітті і народної колонізації Степу XVI–XVIII століть. Необхідно відзначити, що в жодному з юридичних документів XVII століття, які визначають особливий політичний і правовий стан України, не згадується термін «держава» щодо неї. І в документах цього періоду, і навіть в I–III Універсалах Центральної Ради говориться про «Українські Землі». Держава навіть у свідомості просвічених українців початку XX століття залишалась синонімом утисків, тому вони не були схильні застосовувати цей термін у своїх програмних заявах. Усе це породило нестандартне уявлення про роль і значення права як елемента держави. Із цими особливостями історичного розвитку України пов'язано і те, що ключовим поняттям правосвідомості для більшості українців стали не «свобода» і «право», як це відбулося у європейських народів, а «вольність».

Як не прикро, але на цю особливість української правосвідомості ще жодного разу не звернули увагу автори словникових видань. Ні в енциклопедичному словнику «Історико-політичні уроки української державності», який видано Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького, ні в довіднику О. М. Мироненка, Ю. І. Римаренка та І. Б. Усиченка «Українське державотворення» ми не знаходимо тлумачення терміна «вольність». У крайньому випадку його існування пояснюють впливом польської правової системи, де цей термін визначає певні привілеї шляхти, цехових міщан та духовенства (М. С. Грушевський).

Треба вказати, що термін «вольність» зустрічається в офіційних юридичних документах, які формували правове поле українського суспільства, з XVI аж до початку XX сторіччя. У документах XVII сторіччя, що закріплюють певний соціальний статус особи або співтовариства, застосовується формула «права, вільності й привілеї». Тобто законодавець наголошує на розмежуванні всіх можливих правових нюансів, які розкривають розбіжності між змістом цих юридичних термінів.

Чітке розуміння специфічного сенсу поняття «вольність» проявляється і в російській правовій традиції: у маніфесті Петра III 1762 року «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству». У цьому випадку російські законодавці під «вольністю» розуміють не обов'язкову службу дворян в армії або цивільних установах.

За Словником української мови, «вольність» – це привілеї, пільги [11, с. 736]. Словникове тлумачення слова «вольність» подається у відчутно полонізованому вигляді, до того ж зведеному до архаїчного обмеженого юридичного значення. Семантично термін «вольність» пов'язаний із дієсловом «воліти», тобто прагнути, мати здатність виконувати власні бажання. Слово «вольність» поєднує в собі два значення – можливість розпоряджатися собою за власним розсудом, по-перше. По-друге – це стан перебування за межами правил і норм, перебування в граничному стані, тобто своєрідний правовий frontier, де втрачають силу всі соціальні

регламентації воління особи. Стан вольності нагадує стан ніцшеанської надлюдини – виклик суспільній традиції і водночас створіння власного світу за власною волею. Таким чином, вольність має дві найбільш виразні конотації: «свавілля» та «вільгота».

З точки зору європейської правосвідомості, термін «вольність» набуває суто негативного смислового відтінку, який характеризує безвладдя або політичну тиранію (у розумінні Арістотеля). У цій традиції вислів «припуститися вольності» буде означати негативний стан, порушення соціальної норми, анархію. Людина, яка зважилась на таку поведінку, зловживає свободою як здатністю і можливістю воліти. Акт воління мусить бути соціально дозволеним, а тому Ж.-Ж. Руссо іронічно помітив, що народ може стати вільним, лише коли він перебуває в стані варварства [9, с. 189]. Тобто стан вольності асоціюється із варварством. Право більшою мірою дисциплінує людину, ніж систематичні вправи волі, але разом із ним зникає і стан вольності, перетворюючись у стан свободи. Свобода європейця – це свобода вибору серед дозволеного, а не свобода воління як покладання нових цінностей і життя на власний розсуд.

Розглядаючи проблему свободної волі, Г. Кельзен наголошує на тому, що вільним може бути лише те, що «не підлягає закономірній каузальності» [5, с. 112]. Людська воля завжди визначається каузальними зв'язками, а тому розмови про свободу волі – «необхідне підтримання – як обов'язкової – вигадки про свободу волі та про її каузальну необумовленість» [5, с. 113]. Насправді, як стверджує цей теоретик права, припущення твердження про свободу волі людини – це заперечення існування каузальності, яке ставить перед людиною дилему: або свободна воля, або тотальний каузальний зв'язок. Якщо останнє є раціонально обумовлене і необхідне, то перше – «абсолютно зайве» [5, с. 113]. Таким чином, вольність («свобода волі» як за І. Кантом, так і за Г. Кельзенем) для європейця – це або ідея розуму, що сумнівна для самого розуму, або зайве, з точки зору каузальності, поняття.

В українській ментальності вольність суперечить будь-якій зовнішній організації чи регламентації. Стан вольності близький до стану війни, коли людина опиняється за межею заборон та звичного соціального статусу. Перехід у цей стан і бажання цього стану яскраво змальовано М. В. Гоголем у повісті «Тарас Бульба» у сцені найму добровольців до війська: «Стоило только есаулам пройти по рынкам и площадям сел и местечек и прокричат во весь голос...: „Вы, плугари, гречкосеи, овцепасы, баболобы! Полно вам за плугом ходить, да пачкать в земле свои желтые чеботы...! Пора доставать козацкой славы!” И слова эти были как искры, попавшие на сухое дерево. Пахарь ломал плуг, бровари и пивовары кидали свои кадки и разбивали бочки, ремесленник и торгаш посылали к черту и ремесло и лавку, били горшки в доме» [2, с. 239]. Прагнення вольності потребувало розриву обмежень, відмови від добробуту, перехід до протилежності соціального укладу – від миру до війни. Набуття вольності – акт, споріднений із визволенням у Ф. Ніцше. «Воля – визволитель і вісник радості» [6, с. 101], але набуття вольності – подолання «було», того що Ф. Ніцше називає «скреготання зубів і потаємне горе волі», те, проти чого вона безсила і завдяки чому вона є лише «злобним спостерігачем минулого». Тому й ламається плуг, розбиваються діжки й глечики, коли людина набуває вольності, коли

«безумством звільняє себе полонена воля» [6, с. 101].

Публічні свободи пов'язані з матеріальним статком людини, а соціальний порядок забезпечується за рахунок публічних свобод. Саме тому свобода в європейському значенні ніколи не буде самодостатньою. Це буде «свобода чогось» або «від чогось». Така свобода прив'язує до «було» і стримує «хочу». «Вольність» не вимагає додатку в родовому відмінку, як слово «свобода», яке передбачає додаток на кшталт «особиста свобода», «свобода волевиявлення» [1, с. 324]. Вольність – всеохопний стан, без обмежень чи стратифікацій – вседозволеність, тобто здатність воліти і бути всім, відчувати свою спроможність до будь-якої дії. Це спокуса, яку важко оминати і яку не може прийняти упорядковане суспільство. Тому для європейця вольність перетворюється на стан, який змальовано в Конституції вального сейму 1609 року: «Козаки чинять велике безправ'я і сваволі, не лише не визнаючи владу наших старост і своїх панів, ...перешкоджають владі урядників, ...чинять безкарно, не підлягають урядовим судам... Нарешті, усупереч нашій волі... вони збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Нехай повернуть до рук наших старост їх владу і майно» [13, с. 349].

Резюме наведеного уривку найяскравіше підкреслює соціально-правовий сенс терміна «свобода» в загальній європейській традиції – «влада і майно». Руйнація поваги до цих цінностей європейця сприймається як осудливе безумство, яке звеличує Ф. Ніцше за звільнення волі. Акт волі завжди спрямовується на цінності, які вкорінені в суспільстві. За визначенням М. О. Лоського, «чим вище цінність, тим більші пристрастності та напруга воління» [7, с. 263]. Якщо визначення позитивних цінностей «ватаг» XVII століття має гіпотетичний вигляд, то негативні цінності доволі чітко окреслюються – держава і все що з нею асоціюється : суди, уряд, закони.

Правосвідомість українського народу формувалась на фоні чотирьохсотрічної боротьби з правовими обмеженнями українського населення – **поневоленням**, які застосовували держави, до складу яких входили українські землі. Спектр таких обмежень (поневолень) охоплював усю площину соціального життя: від участі в цехових об'єднаннях до вживання мови. Національне гасло впродовж чотирьох століть не змінювалось – «за права і вольності».

Застосування терміна «вольність» у юридичній літературі на вітчизняних теренах має специфічну рису – цей термін визначав стан, який виходив за межі традиційних понять «право», «привілеї», «свобода». Вольність є поняттям, яке відображає принципи існування суспільства, у якому до мінімуму зведено примус державою людини, ознаку ладу, який приносить матеріальну користь окремому члену суспільства.

Європейська філософсько-правова традиція в тріаді «право», «привілеї», «свобода» намагалась зафіксувати етапи набуття й кордони публічного статусу свободи. Правова система розумілась як узгодження волі всіх і спільної волі. Перша – утілює приватні інтереси і є сумою проявів волі приватних осіб. Друга – плекає тільки загальні, спільні інтереси. Спільна воля змінює свою природу, якщо вона спрямована на приватну ціль [9, с. 170–171]. Через баланс волі всіх і спільної волі

підтримується межі особистої свободи в публічному порядку. «Свобода» як «право» і «привілей» потребують зовнішнього схвалення, дозволу – це погодження сторін соціально-правових відносин, яке визначає межі чи ліміт перевищення цих меж (привілей). У такому разі свобода є прийняттям залежності від публічних інститутів. Тоді як вольність – це обмеження рівня державницького всесилля, яке породжується правосвідомістю свободної, самодостатньої особи.

Право – система норм, закріплених державою, – сприймається українським середовищем як утиск з боку держави, суворі і несправедливі регламентації всіх сторін життя, тому альтернативне йому поняття – вольність. Доречно припустити, що саме в таких смислових відтінках закріпилося поняття «вольність» в угодах із поляками і росіянами XVII століття, коли покозачений люд забажав визнання власного бачення соціальної і правової справедливості. На це вказують нюанси значення слів «вольність» і «свобода», які чітко оформлюються в цей період у правових документах, наприклад, у Березневих статтях. У них «вольність» ужита в значенні українського слова «вільгота», тобто свобода в дотриманні законів, правил, норм поведінки [11, с. 673], чи російського «вольность» у визначенні словника В. Даля: «Состояние вольного, во всех значениях свобода, независимость, произвол, своя воля» [3, с. 240].

Максималізм, екстремізм та фанатична нетерпимість – суть пристрасті, що породжує воління [7, с. 263]. Стан воління без обмежень – вольність – в українській національній свідомості перетворюються на «зразкову ідею», мірило соціальних дій, підмурок правосвідомості. Саме тому після проголошення незалежності України Центральна Рада прийняла Конституцію УНР під назвою «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», де в першій статті зазначалось: «Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони *вільностей*, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є суверенною, самостійною і не від кого незалежною». В цьому реченні термін «вольність» зовсім не вжито у значенні «привілей, пільга», оскільки в УНР було проголошено рівність усіх громадян. Термін вжито в значенні, близькому до значення «свобода», але з явним посиленням сенсового наголосу на знятті державного обмеження з громадянина. Тобто власну державність у XX столітті український уряд сприймає подібно до духу другої жалуваної грамоти Березневих статей як оборону вольностей, закріплюючи в статті шостій Конституції таке: «УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [16, с. 46]. Тим самим укладачі Статуту намагались відгородитися від образу держави як монстра, який поглинає свободу громадянина.

Специфіка українства може бути визначена як «життя на межі» «влади закону і вольності», розміреного життя і непередбачуваності. Українці мають історичний досвід «життя на узбіччі державності» і свідомого протистояння традиційним державним інститутам. Цей досвід сформував унікальну «зразкову ідею» української правосвідомості, яка оформилася в понятті «вольність». Таким чином, поняття «вольність» в українській ментальності відображає соціальний ідеал, результат переживання власної історичності. Вольність, як похідна від волі, в кантівському

розумінні є «істинним предметом поваги» [4, с. 256]. Але якщо у І. Канта розумна істота завжди розглядає себе як законодавець в умовах можливого, де саме можливе ототожнюється зі сферою дозволеного, то вітчизняна традиція сприймає людину як законодавця в умовах, коли можливе асоціюється зі вседозволеністю.

Література:

1. Васильченко А. Свобода/воля / А. Васильченко // Дух і літера. – № 15-16. – 2006. – С. 323–330.
2. Гоголь Н. В. Избранные сочинения в двух томах / Н. В. Гоголь. – М. : Художественная литература, 1978. – Т. 1.
3. Даль В. Словарь русского языка / В. Даль. – М. : Русский язык, 1989. – С. 240.
4. Кант И. Сочинения в 6-ти т. / И. Кант. – М., 1964. – Т. 4. – Ч. 1.
5. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен. – К. : Юніверс, 2004.
6. Ницше Ф. Сочинения / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2.
7. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра / Н. О. Лосский. – М. : Изд-во политической литературы, 1991.
8. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення в правовій сфері / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2002; Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть / П. Г. Радько. – К., 1998.
9. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре / Ж. Ж. Руссо // Трактаты / Ж. Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – Кн. 2.
10. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка / під ред. Ю. Римаренка. – К.–Донецьк, 1997.
11. Словник української мови в 10 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1.
12. Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт. – К. : К.І.С., 2004.
13. Селянський рух на Україні 1596–1647 рр. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1993.
14. Хворостова К. В. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований / К. В. Хворостова, В. К. Финн. – М, 1997.
15. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / Памфіл Юркевич. – Вид. 2-ге. – К. : Український світ, 2000.
16. Яневський Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. / Д. Б. Яневський – К., 1991. – С. 46.
17. Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні / Н. Яковенко. – К., 2002.
18. Zonabend F. The Enduring Memory / F. Zonabend. – Cambridge, 1984.